

AUTOPATOLOGRAFIA IWANA FRANKI *ІСТОРІЯ МОЄЇ ХВОРОБИ*

Marta Zambrzycka

Uniwersytet Warszawski
Warszawa, Polska

ORID: <https://orcid.org/0000-0002-2123-8531>

Abstract: In the article I analyze Ivan Franko's autobiographical text *Історія моєї хвороби*, the manuscript of which dates back to 1908 and is in the archives of the Institute of Literature. Taras Shevchenko State Academy of Sciences of Ukraine. It was first published by Jarosława Melnyk in 1998 in the Paradigma magazine. In this article I will refer to three of the many letters of Ivan Franko, published together with the manuscript text by Jarosława Melnyk. The aim of the article is to analyze the most important threads of Ivan Franko's autopathography, which include: physical and mental suffering, a sense of helplessness and loss of control over life, as well as attempts to rebuild identity through intellectual work.

Key words: autopathography, physical and mental suffering, Ivan Franko, manuscript.

WSTĘP

Obiektem mojej analizy jest autobiograficzny tekst Iwana Franki *Історія моєї хвороби*, którego rękopis pochodzi z 1908 roku (został zapisany przez syna pisarza, Andrija) i znajduje się w archiwum Instytutu Literatury im. Tarasa Szewczenki Państwowej Akademii Nauk Ukrainy. Po raz pierwszy opublikowała go Jarosława Melnyk w 1998 roku na łamach czasopisma „Парадигма”. Istnieje również bogata korespondencja Franki z 1908 roku, około dwunastu listów pisanych do rodziny, przyjaciół i lekarzy¹. W niniejszym artykule będę się odwoływała do trzech z tych listów, opublikowanych razem z tekstem rękopisu przez Jarosławę Melnyk.

Celem artykułu jest analiza najważniejszych wątków autopatografii Iwana Franki, do których zaliczam: cierpienie fizyczne i psychiczne, poczucie bez-

¹ В. Галик, *Хорватське місто-курорт Ліпик у житті та спадщині Івана Франка*, „Історична панорама” 2011, nr 13, s. 32.

radności i utraty kontroli nad życiem a także próby odbudowania tożsamości za pośrednictwem pracy intelektualnej. W *Historii mojej choroby* wszystkie te wątki są ze sobą ściśle powiązane, przewlekły ból ciała łączy się z cierpieniem spowodowanym niemożnością odróżnienia rzeczywistości od halucynacji, z tekstu emanuje dojmujące poczucie bezradności, a także lęk przed utratą dotychczasowej pozycji społecznej i zdolności do pracy. Właśnie praca – naukowa, literacka i wydawnicza – stanowi motyw przewodni zapisków Franki oraz oś, wokół której odbudowuje on własny autowizerunek. Autobiograficzne wspomnienia Iwana Franki traktuję jako subiektywny, intymny głos jednostki cierpiącej, która zmagając się z katastrofą, jaką okazała się choroba, próbuje nadać narracyjną ciągłość własnemu życiu i zachować tym samym integralność tożsamościową.

AUTOPATOLOGRAFIA – GŁOS CIERPIĄCEGO

Autopatografia to termin, który zaczerpnęłam z prac Iwony Boruszkowskiej, oznacza on autobiografię osoby chorej ujętą w różne formy egodokumentów (listy, dzienniki, pamiętniki itp.) Narracja taka charakteryzuje się subiektywizmem a jej celem jest reintegracja osobowości „w nową całość podmiotowości defektywnej”². Choroba to fenomen podlegający różnorodnym sposobom konceptualizacji³, w świadectwie osobistym jest jednak przede wszystkim „doświadczeniem bardzo trudnym, zaburzającym ciągłość biograficzną jednostki [...]”⁴. Ból i bezradność, które zazwyczaj towarzyszą chorobie, prowadzą często do rozpadu „zintegrowanego dotąd obrazu siebie”⁵. Autopatografie są jedną z form mierzenia się z tym doświadczeniem, stanowią wyraz poszukiwania nowej ramy rozumienia własnego życia, można je więc określić jako narracje biograficzne, mające na celu ukonstytuowanie spójnej tożsamości⁶. Generowana podczas lub po chorobie opowieść pełni przede wszystkim funkcję terapeutyczną, co podkreśla Iwona Boruszkowska: „pisa-

² I. Boruszkowska, *Defekty. Literackie auto/pato/grafie – szkice*, Kraków 2016, s. 14–15; 17.

³ I. Boruszkowska, *Écriture patographique: język i pismo podmiotu defektywnego*, [w:] *Fragmenty dyskursu maladycznego*, red. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń, Gdańsk 2019, s. 46.

⁴ M. Okupnik, *W niewoli ciała. Doświadczenie utraty zdrowia i jego reprezentacje*, Kraków 2018, s. 115.

⁵ M. Szubert, *Dyskurs maladyczny – perspektywy badawcze*, [w:] *Fragmenty dyskursu maladycznego*, red. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń, Gdańsk 2019, s. 25.

⁶ O spójnej narracji jako podstawie integralnej tożsamości patrz: A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2001, s. 8.

nie i choroba są scalającymi fragmentami tożsamości, a samo włączenie choroby do biografii nie musi oznaczać jej akceptacji, tylko pewną psycho-fizyczno-biograficzną strategię. [...] Pisanie pozwala ponownie kształtować własną biografię, sprawować porządkującą kontrolę nad „życiochorobą” posiadając aspekt terapeutyczny”⁷.

Autopatografia Iwana Franki stanowi świadectwo dążeń do zrozumienia i rekonstrukcji wydarzeń chorobowych, które w znacznym stopniu zaburzyły porządek życia pisarza. Ze względu na poetykę i strukturę, relację tę można zaliczyć przynajmniej częściowo do wyodrębnionej przez Arthura W. Franka „narracji chaosu”⁸, ukazującej chorobę jako szereg oderwanych od siebie incydentów, nad którymi nie sposób zapanować i które rujną życie narratora. W narracji chaosu chorobie nie są przypisywane walory pozytywne, poznawcze ani wzbogacające, zaś sam tekst nie kończy się budującym motywem ozdrowienia. Małgorzata Okupnik pisze, że narracja taka charakteryzuje się: „fragmentarycznością, achronologią, przemilczeniami, brakiem związków przyczynowo-skutkowych, antyfinalnością [...]”⁹. Część z tych charakterystyk znajduje odzwierciedlenie w *Historii mojej choroby*, która jest tekstem alogicznym, halucynacyjnym, przenikniętym bólem i poczuciem katastrofy, zawierającym też bardzo wiele przemilczeń (zwłaszcza dotyczących życia osobistego pisarza) i nie mającym w zasadzie zakończenia. Choroba bez wątpienia pogrążyła Frankę w chaosie poznawczym, co jest wyraźnie widoczne w jego autopatografii, jednak muszę dodać, że w niektórych swoich listach przypisywał on halucynacjom również walory pozytywne, traktując je jak przejaw nadprzyrodzonych zdolności „kontaktowania się z duchami”¹⁰.

HISTORIA CHOROBY IWANA FRANKI

Choroba Iwana Franki zaczęła się na przełomie 1907–1908 roku, 21 marca 1908 roku pisarz za poradą doktora Kossaka udał się na leczenie do kurortu Lipik w Chorwacji, gdzie przebywał do 16 lub 17 kwietnia. W kwietniu w Lipiku miał miejsce ostry atak halucynacji, po którym poeta został na kilka dni przewieziony do szpitala w pobliskiej miejscowości Pakrac. Na drugi dzień po powrocie z Chorwacji do Lwowa Franko zostaje umieszczony w zakładzie dla nerwowo chorych, przy ul. Dwernickiego 54, gdzie przebywa do 28 czerwca 1908 roku. Przeżycia z tego zakładu w większości przemilcza, kwitując

⁷ I. Boruszkowska, *Defekty*, op. cit. s. 15–16.

⁸ A. W. Frank, *The Wounded Storyteller. Body, Illness, Ethics*, Chicago 2013.

⁹ M. Okupnik, *W niewoli ciała*, op. cit. s. 158.

¹⁰ Я. Мельник, *І остання часть дороги. Іван Франко в 1908–1909 роках*, Дрогобич 2016, s. 326.

w *Historii mojej choroby*: „[в]се те, що я пережив в тих трьох місяцях, усувається з-під прилюдної дискусії, і я не буду про се говорити”¹¹. Na początku lipca Franko wraca do domu, ale choroba nie opuszcza go już nigdy. Paraliż rąk, bezsenność i halucynacje towarzyszą mu w różnym nasileniu aż do śmierci.

Mateusz Szubert pisał, iż „[c]zas choroby ma charakter totalny, odmienia bowiem wszystko”¹², a Małgorzata Okupnik konstatowała, że choroba zawsze wprowadza w życie człowieka radykalne zmiany¹³. Są to stwierdzenia adekwatne również w przypadku analizowanego tekstu. Autopatografia Iwana Franki ukazuje chorobę jako katastrofę, która na długi czas uniemożliwiła lub znacznie utrudniła pisarzowi pracę, będącą – jak można przypuszczać – sensem jego życia i osią konstrukcyjną tożsamości. Choroba czasowo wyłącza Frankę z życia naukowego, literackiego i publicznego, pogrążając go w dręczących urojeniach i przymusowej izolacji. Jarosława Melnyk, badaczka tego okresu biografii twórcy, pisze o roku 1908 jako o linii demarkacyjnej w jego życiu. Nasilająca się wówczas choroba okryła cieniem całą jego dalszą pracę i stosunki z otoczeniem: „з 1908 р. починається найпохмуріша [...] смуга в житті письменника. Відтоді знак хвороби дамокловим мечем тяжитиме над його творчістю, над його взаєминами з багатьма людьми”¹⁴. Ślady katastrofy, jaką dla Iwana Franki była utrata zdrowia znajdujemy – jak zauważa badaczka – w jego korespondencji z tamtego czasu, w materiałach autobiograficznych, w tym przede wszystkim w analizowanej w niniejszym tekście *Historii mojej choroby*, a także w twórczości poetyckiej, wspomnieniach i listach osób z otoczenia pisarza oraz w ówczesnej prasie¹⁵. Choć rok 1908 był przełomem, zapowiedź katastrofy można odnaleźć już wcześniej, o dziwnym zachowaniu pisarza w roku 1907 wspomina choćby Serhij Jefremow¹⁶.

Choroba Iwana Franki od początku stanowiła sprawę publiczną, pojawiały się o niej informacje prasowe, organizowane były składki zapomogowe, w tym zbiórka zainicjowana przez Naukowe Towarzystwo im. Tarasa Szewczenki. Informacje o zbiorce środków publikowano w stałej rubryce pt. „Dla chorego pisarza” w gazetach „Diło” i „Rada”¹⁷. Jarosława Melnyk pisze, że: „Небезпечний стан здоров’я І. Франка викликав в Україні повсюдну тривогу та занепокоєння”¹⁸. O chorobie Iwana Franki już za jego życia krążyło też wiele plotek i domysłów, jak podkreśla Bohdan Tyhołoz, część z nich

¹¹ І. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 183.

¹² M. Szubert, *Dyskurs malady*, op. cit., s. 23.

¹³ M. Okupnik, *W niewoli ciała*, op. cit., s. 113.

¹⁴ Я. Мельник, *1908 рік в житті Івана Франка*, „Парадигма” 1998, nr 1, s. 158.

¹⁵ Ibidem, s. 158–159.

¹⁶ Ibidem, s. 160.

¹⁷ Ibidem, s. 170.

¹⁸ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 61.

miała charakter złośliwy i oczerniający¹⁹, co samo w sobie jest interesującym tematem do badań nad semantyką chorób i ich kulturową konotacją. Plotki dotyczyły bowiem rzekomej wenerycznej natury choroby pisarza²⁰, czyli sytuowały ją w obszarze schorzeń wartościowanych negatywnie i łączonych z kategoriami zepsucia i zła moralnego²¹. O tym, że sanatorium w Lipiku leczyło przede wszystkim choroby weneryczne, Franko wspomina zarówno w *Historii mojej choroby*²² jak i w drugim liście do Domanickiego z 1 kwietnia 1908 roku²³. Obecnie przeważa jednak opinia, że chorował on na genetyczne reumatoidalne zapalenie stawów. Taką diagnozę sugerował w 1997 roku lekarz Dmytro Łucyk w artykule *Танатогенез Івана Франка*²⁴. Wiadomo, że matka poety zmarła młodo, a siostra również cierpiała na paraliż rąk i leczyła się u tego samego lekarza²⁵. Halucynacje Iwana Franki mogły być również wynikiem leczenia rtęcią i jodem²⁶.

AUTOPATOLOGRAFIA IWANA FRANKI ІСТОРІЯ МОЄЇ ХВОРОБИ

Historia mojej choroby Iwana Franki, spisana ręką jego syna, rozpoczyna się od opisu dotkliwej dysfunkcji cielesnej. Sfera somatyczna stanowi bardzo istotny aspekt większości narracji maladycznych, gdyż to właśnie w chorobie ciało przypomina o sobie w sposób najbardziej dramatyczny²⁷, uświadamiając jednostce własną niemoc w obliczu cierpienia²⁸. Iwona Boruszkowska podkreśla, że ciało stanowi nieodłączny element opowieści o chorobie „[D]yskursywizacja ciała chorego [...] staje się niemal koniecznym elementem (auto) charakterystyki bohaterów [...] w tekście patograficznym przeważa retoryka chorobowo-cielesna”²⁹. W pierwszych akapitach swoich zapisków Iwan

¹⁹ Б. Тихолоз, *Історія хвороби генія, або від чого помер Іван Франко?*, [zasoby internetowe:] <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-hvoroby-heniya-abo-vid-choho-pomer-ivan-franko/> (dostęp: 28.12.20230).

²⁰ В. Пустовіт, *Роль лікаря в письменницькій долі*, „Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)” 2016, nr 2 (18), s. 194.

²¹ S. Sontag, *Choroba jako metafora, AIDS i jego metafory*, tłum. J. Anders, Kraków 2016, s. 60.

²² І. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 179.

²³ Ibidem, s. 187.

²⁴ За: В. Пустовіт, *Роль лікаря*, op. cit., s. 194–195.

²⁵ Я. Мельник, *1908 рік в житті Івана Франка*, op. cit., s. 167.

²⁶ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 43.

²⁷ Dorota Sajewska uważa, że kategoria choroby była nadrzędną figurą modernistycznej diagnozy kondycji jednostki i społeczeństwa. „*Chore sztuki*”. *Choroba / tożsamość / dramat*, Kraków 2005, s. 63.

²⁸ М. Окупник, *W niewoli ciała*, op. cit., s. 83.

²⁹ I. Boruszkowska, *Defekty*, op. cit., s. 12.

Franko zwraca się właśnie do cielesności, wskazując na symptomy, takie jak długotrwałe migreny, dzwonienie w uszach i poczucie utraty sił. Swoje dolegliwości łączy z przepracowaniem oraz stresem:

Що ж до самої моєї слабости, то приходилося б зачинати досить здалека і оповідати про річи неприємні для мене і для інших, а головню про той навал літературної праці, переважно зовсім механічного характеру, про ті клопоти і гризоти, яких аж в надмірній мірі достарчувало мені публичне і природне життє, щоб дійти остаточно до того, що з кінцем 1907 і з початком 1908 р. **я чув себе зовсім обезсильним, перебув страшенний, майже двонедільний напад мігрені, сполучений з ненастанним дзвоненєм в ушах, і змушений був нарешті засягнути лікарської помічі**³⁰.

W innym fragmencie pisze o diagnozie zapalenia nerek oraz o straszliwych bólach rąk i bezsenności:

Д-р Л. Коссак, до якого я удався за порадою, на підставі аналізу моїх учинків сконстатував у мене **запаленє нирок** і записав мені лікарство, по якого зажитю я відразу **почув такий страшенний нервовий біль у лівій руці, якого я, відмалку привиклий до різних хороб і слабостей, не зазнав ніколи доси. Протягом 14-ти днів у марті я не міг ані вдень, ані вночі заснути, не міг сидіти, і коли, проте, не переставав робити, то робив се серед страшенного болю**³¹.

Kilkakrotnie wspomniane przez autora *Historii mojej choroby* doświadczenie bólu fizycznego implikuje sytuację zniewolenia w ciele. Małgorzata Okupnik w książce pod wymownym tytułem *W niewoli ciała* zauważa, że osoba doświadczająca bólu staje się zakładnikiem własnej cielesności: „sytuację choroby można [...] określić jako niewolę ciała, sytuację uwięzienia we własnym ciele. Ciało, z którym chory jest przecież związany, zachowuje się wobec niego wrogo – zagraża jego życiu. Staje się zatem dla niego czymś zewnętrznym. Choremu ciało jawi się inaczej niż osobie zdrowej”³². Cierpienie fizyczne determinuje częściowo zachowania Iwana Franki, powoduje bezsenność, zmusza do bezczynności, uniemożliwia koncentrację i wywołuje ośpienie. Cierpienie cielesne jest w tekście powiązane ze sferą duchową, a nawet metafizyczną, Franko upatruje bowiem przyczyny paraliżu rąk w zemście Mychajły Drahomanowa, który nawiedza go w postaci prześladowającego ducha:

я прокинувся з **почуттям невимовного болю** у правій руці, яка раптом зробилася удвоє більша від мого нормального стану і якої пальці були страшенно покритвлені. Другої ночі сталося те саме з моєю другою рукою,

³⁰ I. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 178–179.

³¹ Ibidem, s. 179.

³² M. Okupnik, *W niewoli ciała*, op. cit., s. 89.

і рівночасно дух Драгоманова признався мені, що се він зробив мені, щоб я не міг більше нічого писати³³.

I właśnie opisy halucynacji, w których Franko jest prześladowany przez duchy, w tym przede wszystkim przez zmarłego w 1895 roku Drahomanowa, z którym łączyły go intensywne, choć trudne relacje³⁴, zajmują najwięcej miejsca w *Historii mojej choroby*. Jarosław Hrycak scharakteryzował rzeczywiste stosunki łączące Iwana Franką z Mychajłą Drahomanowem jako pełen gwałtownych emocji związek „mentora-tyrana z nieposłusznym uczniem”, wskazując jednocześnie na ogromny wpływ, jaki Drahomanow wywierał na światopogląd Franki³⁵. Spory i krytyka ze strony Drahomanowa wpływały bardzo silnie na samopoczucie i stan psychiczny autora *Mojżesza*, stąd zapewne szczególnie rolę, jaką dawnemu mentorowi przyszło odegrać w owych halucynacjach. Sam Franko na różne sposoby interpretuje swoje wizje, w *Historii mojej choroby* doszukuje się ich źródeł w przepisanej mu w chorwackim kurorcie kuracji, która wraz z gorączką i bezsennością spowodowała urojenia:

Від надміру випиваної мінеральної води я ночами попадав в гарячку і безсонність і **раптом одержав можливість говорити через т.зв. пошту духів з віддаленими особами**. Одного дня почув я голос, а властиво шептання помершого перед десятьма роками Михайла Драгоманова, який почав мені докоряти тим, що його положенє на тім світі дуже прикре, і то головно через мене. Особливо докоряв мені тим, що я видав його листи, адресовані не лише до мене, але також до інших посторонніх людей. [...] Драгоманов загрозив мені, що поставить мене перед суд Божий, бо не тільки він сам, але й інші покійники в небі не можуть витримати за мною³⁶.

Niekiedy jednak (głównie w korespondencji) traktuje halucynacje jako dar porozumiewania się ze światem nadprzyrodzonym. Przełom wieków był czasem fascynacji różnego rodzaju ideami ezoterycznymi, takimi jak spirytyzm, mediumizm itp.³⁷, jak podkreśla Tamara Hundorowa, w twórczości literackiej Franki można również odnaleźć silne zainteresowanie wszystkim, co irracjonalne, a także różnorodnymi niezdrowymi stanami psychicznymi³⁸, jednak wydzźwięk interesującej mnie autopatografii Iwana Franki nie pozwala na wpisanie jego zaburzeń w modną wówczas koncepcję utożsamiania nie-normatywnej kondycji psychicznej z geniuszem czy natchnieniem³⁹. Tekst

³³ I. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 181.

³⁴ Т. Гундорова, *Франко не каменя*, Київ 2006, s. 168.

³⁵ Iwan Franko – agent postępu Z Jarosławem Hrycakiem, ukraińskim historykiem, rozmawia Paweł Pieniążek, „Nowa Europa Wschodnia” 2011, nr 6, s. 103.

³⁶ I. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 179–180.

³⁷ Patrz choćby: J. Majewska, *Міędzy bluźnierstwem a pragnieniem sacrum. Modernistyczne litanie à rebours*, „Nauka” 2017, nr 3, s. 127–143.

³⁸ Т. Гундорова, *Франко не каменя*, op. cit., s. 99–164.

³⁹ R. Porter, *Szaleństwo. Rys historyczny*, tłum. J. Karłowski, Poznań 2003, s. 95.

stanowi raczej rozpaczliwe świadectwo duchowej dezintegracji i stopniowego pograżania się w mentalnym chaosie. Narrator nie jest w stanie odróżnić rzeczywistości od urojenia, wyraża obawę przed utratą zdolności do pracy, przestaje odpowiadać za swoje, coraz bardziej nieprzewidywalne uczynki. Urojenia wiążą się z silnym poczuciem lęku i całkowitej bezradności, gdyż ich treścią są najczęściej kierowane pod adresem Franki oskarżenia, szyderstwa i groźby. Szczególnie wstrząsający jest rozległy opis trwającej całą kwietniową noc halucynacji, w której „duchy nieznanych osób” wzywają pisarza na „sąd boży”, każą mu nie ubierając się opuścić pokój po czym wywodzą na manowce, gdzie półgoły i przemarznięty zostaje odnaleziony nad ranem⁴⁰. Jarosława Melnyk zauważa, że od czasu tej wizji, szczegółowo opisanej we wspomnieniach pisarza, podobne halucynacje prześladowały go z różną intensywnością już do końca życia⁴¹.

Iwan Franko określa chorobę 1908 roku jako najstraszniejszy okres w swoim życiu. O halucynacjach pisze również w listach z 1908 roku. W korespondencji tej uderza niezdolność autora do rozgraniczenia prawdy od przywidzenia i snu. W liście do Domanickiego, datowanym na 27 marca 1908 roku Franko informuje, iż w „objawieniu” przeczytał list, dotyczący błędów w ich wspólnej publikacji, a także oszczerczy artykuł, deprecjonujący całą jego dotychczasową pracę. Prosi o informację, czy taka publikacja rzeczywiście się ukazała oraz czy faktycznie napisał ów list, gdyż nie jest w stanie sobie tego przypomnieć⁴². Listy Franki z 1908 roku zdradzają także bardzo silne zaniepokojenie związane z niemożnością podjęcia ani pracy naukowej, ani literackiej. Kilkakrotnie wspomina o spowodowanym chorobą ośpieniu. W adresowanym do folklorysty Fedora Wowka liście z 2 kwietnia 1908 roku w następujący sposób charakteryzuje swój stan:

я перейшов дуже тяжку і болючу хворобу, яка грозила мені смертю [...] Та і тепер іще моє здоров'я дуже немудре, але, головно, **моя душа і мислення такі мляві, обезсилені, отупілі й отяжілі, що я навіть подумати не можу про якусь, хоч би троха оригінальну роботу.** [...] Галюцинації, які мене щонаочи посідають і або зовсім не дають спати або затоплюють мене в горячковім сні і проте мучать мою душу, се один із найлегших об'явів моєї хвороби. **Головний об'яв – повне отупіння і неможливість ніякої, хоч би й механічної роботи**⁴³.

Przez większą część najostrejszej fazy choroby Franko przebywał w zakładach leczniczych, w tym w zakładzie zamkniętym. Cytowana wyżej Małgorzata Okupnik, która porównuje sytuację choroby z niewolą, wskazuje na

⁴⁰ I. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 180–181.

⁴¹ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 37.

⁴² I. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 183–185.

⁴³ Ibidem, s. 190.

kilka – poza cielesnym – wymiarów utraty wolności. Jednym z nich jest właśnie przymus zewnętrzny, sprowadzający się do praktyki izolowania osoby chorej i sprawowania nad nią kontroli: „Podkreślić należy, że niewola może oznaczać ograniczenie zarówno zewnętrzne jak i wewnętrzne. Doskonale widać to w sytuacji choroby. Chory doświadcza niewoli zewnętrznej: staje się więźniem swojego domu, pokoju szpitalnego, izolatki, sali w hospicjum, swojego łóżka. Zostaje odseparowany od naturalnego środowiska, oswojonej przestrzeni. [...] Chory **przestaje być osobą, staje się pacjentem** [...]”⁴⁴.

Przymusowa izolacja oznacza mniej lub bardziej dotkliwe poczucie redukcji osobowości i sprowadzenie jednostki do roli pacjenta, biernie poddającego się zabiegom profesjonalnego personelu medycznego. Semantyka zamknięcia / izolowania jest szczególnie wyraźna w przypadku chorób związanych z zaburzeniami psychicznymi, na co zwracał uwagę Michel Foucault⁴⁵, który całą „historię szaleństwa” sprowadził do stopniowego rozwoju instytucji władzy i kontroli nad jednostkami chorymi. Choć wielu badaczy ocenia jego konstatacje jako upraszczające⁴⁶, obraz szpitala (głównie psychiatrycznego, ale nie tylko) jako przestrzeni uwięzienia, opresji, a nawet swego rodzaju piekła utrwalił się w przekazach kulturowych i literackich⁴⁷. Na obecną w semantyce przestrzeni szpitalnej kategorię uwięzienia zwraca uwagę również Iwona Boruszkowska: „szpital stanowi [...] miejsce przejawiania się symptomów i praktyk leczniczych, ale również przestrzeń uwięzienia, gdzie chorego zniewolonego podmiotu nabiera cech buntu. Pacjenci zostają zamknięci, pozbawieni wolności, prawa samostanowienia o sobie: choroba odcina ich od świata zewnętrznego i innych ludzi, poddając uwięzieniu we własnym ciele i umyśle, a społeczeństwo i sprawujący nadzór lekarze zamykają ich w murach szpitala psychiatrycznego”⁴⁸.

Relacja Iwana Franki jest wstrząsającym świadectwem bezradności jednostki chorej wobec systemu opieki zdrowotnej, a także dowodem redukcji osobowości pacjenta przez lekarzy i opiekunów, którzy podejmują decyzje nie tłumacząc ich i nie pytając zainteresowanego o zgodę. Czasowo nieodpowiadający za swoje czyny, pogrążony w urojeniach pisarz traci zdolność decydowania o sobie, a przez lekarzy i otoczenie traktowany jest jak jednostka upośledzona. Oczywiście, sądząc ze świadectw, jest to postawa częściowo

⁴⁴ M. Okupnik, *W niewoli ciała*, op. cit., s. 180–181.

⁴⁵ M. Foucault, *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*, tłum. H. Kęszycka, Warszawa 1987, s. 117.

⁴⁶ R. Porter, *Szaleństwo*, op. cit., s. 108–109.

⁴⁷ K. Rytlewska, *Szpital psychiatryczny jako przestrzeń zbrodni: (Stanisław Lem – John Katzenbach – Karin Fossum) Wiek XIX*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza” 2012, nr 5 (47), s. 497–516.

⁴⁸ I. Boruszkowska, *Sygnatury choroby. Literatura defektu w ukraińskim modernizmie*, Warszawa 2018, s. 177.

usprawiedliwiona, jednak wywołuje ona u chorego rozpacz i poczucie beznadziei, którym Franko dał wyraz w subiektywnej, intymnej historii swojej choroby. Aplikowane procedury medyczne nie są mu wyjaśniane i konsultowane, lekarze stosują różne medykamenty nie zwracając uwagi na ich fatalne skutki, na które w przytoczonych wyżej cytatach wskazuje sam chory. Kuracja zdaje się pogarszać, a nie poprawiać jego stan, o czym świadczą między innymi listy, które rodzina Franków otrzymywała z chorwackiego kurortu w Lipiku. Donosiły one, iż mania prześladowcza pisarza nie tylko nie ustąpiła pod wpływem kuracji, lecz wręcz postępuje⁴⁹, pacjent znajduje się w beznadziejnym stanie i należy niezwłocznie zabrać go do domu⁵⁰. W dzień powrotu Franki z Lipika lekarze Kobryński, Kossak oraz Świątkowski, dyrektor i właściciel sanatorium dla osób nerwowo chorych we Lwowie, przy ul. Dwernickiego 54, oceniają jego stan jako beznadziejny i decydują się na umieszczenie go w owym sanatorium, gdzie Franko przybywa już nazajutrz⁵¹. Czas spędzony w tej instytucji wspomina pisarz jako najstraszniejszy w całym swoim życiu, podkreśla też, że decyzja o zamknięciu go została podjęta przez osoby trzecie:

я прибіг до д-ра Коссака. [...] і він, [...] **не розпитавши мене ні про що**, велів відставити мене до закладу для неулічимо хорих – т.зв. Крумлерівки, при улиці Дверницького. Я приїхав у супроводі Томашівського і Гнатюка до того закладу і пробув у ньому три місяці, **найстрашніші і найдивніші** в моїм житті⁵².

Bezradność chorego widoczna jest w wielu fragmentach *Historii mojej choroby* i wydaje się tym bardziej rozpaczliwa, że dotyczy jednostki niezwyklej, tytana pracy cieszącego się publicznym szacunkiem, a wręcz kultem swoich współczesnych⁵³. W szpitalu pisarz zostaje zredukowany do chorego ciała, poddawanego najróżniejszym męczącym procedurom:

Не можу передати всього того, як страшенно мучило мене **почуття мого безвихідного стану** в тім інституті, **де брати лікарі, не питаючи мене про стан моєї хвороби**, лічили мене якимось невимовним, напівгустим напоєм і запускали мені очі атропіною і, нарешті, пустили мені кров із лівої руки⁵⁴.

Franko przebywa we wspomnianym wyżej zakładzie dla nerwowo chorych trzy miesiące i jest to okres jego izolacji i braku kontaktu ze światem zewnętrznym, początkowo nawet z najbliższymi. Swoją codzienność w tej in-

⁴⁹ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 33.

⁵⁰ В. Галик, *Хорватське місто-курорт*, op. cit., s. 37.

⁵¹ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 56.

⁵² І. Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 182.

⁵³ J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*, tłum. A. Korzeniowska-Bihun, A. Wylęgała, Warszawa 2010, s. 389.

⁵⁴ Іван Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 182.

stytucji opisuje jako pasmo udręki zarówno fizycznej (ból, złe jedzenie, brak snu) jak i psychicznej (urojenia, obojętność personelu, przebywanie w zamknięciu):

Я приїхав у супроводі Томашівського і Гнатюка до того закладу і **пробув у ньому три місяці, найстрашніші і найдивніші в моїм житті**. Перша моя вечеря в тім закладі була якась невимовна страва із гнилих яєць, від якої я за кожною ложкою блював у своїм нутрі – сімнадцять разів. Настоятелі того закладу, [...] брати Святловські, [...] ані не думали лічити мене і навіть не питали нічого про стан мого здоров'я. Щонайбільше давали мені якийсь білий порошок під назвою спанхи, якого я, однаке, по одній чи двох пробах не хотів далі заживати. Обслуга була над усякий вираз недбала. **Мене держали весь час в замкненій келії із тапетованими дверима, без дзвінка**, так що в ніякій натуральній потребі не можна було достукатися слуги. **Зате вночі, правильно о тім часі, коли я, томлений ненастанними галюцинаціями і привидами, міг на хвилю заснути, приходила інспекція в особі одного з найкремезніших слуг з голосним стукуванням дверей і з ще голоснішим стукуванням чобіт по підлозі і будила мене зі сну**. На вікні всю ніч світилася лампа; її світло падало мені просто в очі, а коли я часом закрив собі очі хусткою, інспектор преспокійно відкидав мені хустку з очей. Цілих перших шість тижнів мого побуту в тім інституті тривав, аранжований Драгомановим, суд Божий надо мною⁵⁵.

Historia mojej choroby, jak większość narracji maladycznych, jest ukierunkowana na perspektywę skrajnie subiektywną, można więc – w myśl definicji współczesnych badaczy – uznać ją za uwolnioną z dyskursu medycznego głos, oddany osobie cierpiącej⁵⁶. O ile relacje „zewnętrzne”, odnotowujące wrażenia i obawy, które w otoczeniu Franki wywoływał jego stan pozwalają w jakimś stopniu zrozumieć podejmowane przez lekarzy i rodzinę decyzje (choć nie jest wykluczone, że do pogorszenia zdrowia pisarza przyczyniła się nieprawidłowa kuracja), o tyle pierwszoosobowa relacja Franki umożliwia przynajmniej częściowe wniknięcie w świat jego odczuć, bólu i lęku. Jest to więc – jak pisał Mateusz Szubert – mikropowieść, w której „epicentrum znajduje się człowiek dotknięty chorobą”⁵⁷ lub, zgodnie ze słowami Agnieszki Kaczmarek, „manifestacja podmiotowości cierpiącej, która opowiada historię swojego bólu [...]”⁵⁸.

Osią integrującą tożsamość autora *Historii mojej choroby* jest praca. O próbach podjęcia na nowo badań i staraniach związanych z chęcią zaangażowania się w życie naukowe wspomina Franko nieustannie. Praca stanowi

⁵⁵ Ibidem, s. 182.

⁵⁶ L.-C. Hyden, *Illness and narrative*, „Sociology of Health & Illness” 1997, nr 19(1), s. 48.

⁵⁷ M. Szubert, *Dyskurs maladyczny*, op. cit., s. 27.

⁵⁸ A. Kaczmarek, *Od milczenia do opowieści, Kulturowe dyskursy o umieraniu i śmierci*, Poznań 2016, s. 175.

również kluczowy motyw jego lęków oraz wątek pojawiający się w halucynacjach, w których nawiedzające go „duchy” poddają krytyce jego dotychczasowy dorobek. Franko ubolewa przede wszystkim nad ogarniającą go apatią⁵⁹ i utratą zdolności jasnego myślenia. Nawet w tak intymnej spowiedzi, jaką jest *Historia mojej choroby* przedstawia swoją osobowość w kontekście działalności publicznej i naukowej, eliminując wszelkie szczegóły życia osobistego i rodzinnego. Jest to zrozumiałe, gdyż fanatyczna wręcz pracowitość to cecha, podkreślana przez wielu badaczy życia Iwana Franki. Bohdan Tyhołoz pisze między innymi: „**Фанатична працьовитість та наполегливість у досягненні поставлених цілей (усежиттєва вірність імперативу «працювать, працювать, працювати, в праці сконатъ», наслідком чого стала колосальна, понадстотомова спадщина – усього близько 6 тисяч творів!**”⁶⁰.

Sam Franko przyczyn swojej choroby upatruje w przepracowaniu, jednocześnie właśnie praca jest jego ucieczką i azylem w tym niezwykle trudnym czasie. W drugim liście do Domanickiego pisze, że działalność naukowa i literacka stanowi dla niego ratunek przed pogrążeniem się w całkowitym ośpieniu, które ogarnia go po chorobie⁶¹. O tym, że nawet w najtrudniejszych momentach, gdy ból rąk nie pozwalał pisać, a halucynacje odbierały zdolność jasnego myślenia, Franko podejmował próby badań naukowych, zajmował się też pracą literacką, wspomina wielu badaczy analizujących ten etap jego życia⁶². Zarówno podczas choroby jak i później, po ustąpieniu jej najostrejszej fazy, naukowy i poetycki dorobek pisarza był znaczny, choć wartość części jego prac pisanych po 1908 roku jest różnie – często dość krytycznie – oceniana, o czym pisze w swojej monografii Jarosław Melnyk. Badaczka podkreśla jednak przede wszystkim niezwykle siłę charakteru Franki: „Смертельна недуга поволі відступила перед незбагненою силою могутності Франкового духу, перед його одержимістю у праці. Неймовірно, але й на цій хресній дорозі життя не покидає його бажання працювати, писати, усупереч усім, здавалось би, для людини нездоланним перепонам”⁶³.

O sile woli i niegasnącej potrzebie pisarza zwrócenia się ku działalności badawczej wspominają też inni autorzy. Wołodmyr Hałyk pisze, że po przybyciu do kurortu w Lipiku Franko zainteresował się miejscowym folklorem i literaturą chorwacką: „Перебуваючи тут, І. Франко **активно займався науковою діяльністю**: вивчав тамтешню літературу, цікавився місцевим

⁵⁹ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 265.

⁶⁰ Б. Тихолоз, *Таємниця Франкової величі (Секрети універсалізму)*, „Дивослово” 2011, nr 10, s. 48.

⁶¹ Іван Франко, *Історія моєї хвороби*, op. cit., s. 188.

⁶² Я. Мельник, *1908 рік в житті Івана Франка*, op. cit., s. 164.

⁶³ Я. Мельник, *І остання часть дороги*, op. cit., s. 70.

фольклорним колоритом, писав вірші, рецензії, тощо”⁶⁴. Olha Turhan зауважає за́, że z kart *Historii mojej choroby* przebijają przede wszystkim hart ducha i kolosalna pracowitość autora: „Про можливості організму людини, **колосальну працездатність**, умі́ння мобілізувати дух, тіло на щоденну до фанатичного самозосередження роботу свідчать розповіді в «Історії моєї хвороби»”⁶⁵. Można przypuszczać, że w krytycznym momencie spowodowanego chorobą zachwiania dotychczasowego życia, czasowego ubezwłasnowolnienia i pozbawienia możliwości decydowania o sobie Franko poszukiwał w pracy nie tylko azylu, ale również sensu życia oraz rdzenia, wokół którego próbował odbudować własną tożsamość. Wydaje się również, że sama praktyka spisywania swoich doświadczeń chorobowych pełni dla autora funkcję ocalającą. O terapeutycznej roli pisania o doświadczeniu maladycznym wspominała przywołana wyżej Iwona Boruszkowska, co prawda w narracji chaosu, do której zaliczam autopatografię Iwana Franki, funkcja terapeutyczna jest względnie niewielka, jednak już sama próba werbalizacji rozpacz i dezorientacji przywraca osobie chorej przynajmniej częściowe poczucie sprawczości i kontroli nad własnym życiem. Spisywanie bolesnych doświadczeń chroni także osobę chorą przed zredukowaniem jej do roli cierpiącego ciała, o którego losie decydują osoby trzecie.

Analiza biografii maladycznej to zadanie dotyczące najgłębszych, najbardziej osobistych i bolesnych aspektów ludzkiego życia, które często wiążą się z poczuciem egzystencjalnej katastrofy. W przypadku postaci takiej jak Iwan Franko sięganie do zagadnień tak intymnych może wywoływać dyskomfort lub sprawiać wrażenie poszukiwania niezdrowej sensacji. Ciężka choroba, która dotyczy zarówno ciała jak i psychiki, nie jest jednak w moim odczuciu sprawą ani wstydliwą, ani godną przemilczenia, lecz doświadczeniem konstytuującym tożsamość. Jest to immanentna część biografii jednostki, doświadczenie, które w ogromnym stopniu determinuje postrzeganie rzeczywistości i relacje z otoczeniem. Ponieważ wiadomo, że od 1908 roku choroba towarzyszyła France już do śmierci i znacznie wpływała na jego kondycję egzystencjalną, uważam, że analiza dokumentów zaświadczających o jej przebiegu oraz wpływie, jaki wywarła na psychikę i twórczość tego szczególnie ważnego dla Ukrainy autora jest zadaniem bardzo istotnym.

BIBLIOGRAFIA

Boruszkowska Iwona. 2016. *Defekty. Literackie auto/pato/grafie – szkice*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁶⁴ B. Галик, *Хорватське місто-курорт*, op. cit., s. 32.

⁶⁵ О. Турган, *Медицина проблематика у творчості І.Я. Франка*, „Науковий вісник Ужгородського університету” 2016, nr 2 (36) s. 21.

- Boruszkowska Iwona. 2019. *Écriture patographique: język i pismo podmiotu defektywnego*. W: *Fragmenty dyskursu maladycznego*. Red. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria: 36–53.
- Boruszkowska Iwona. 2018. *Sygnatury choroby. Literatura defektu w ukraińskim modernizmie*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Foucault Michel. 1987. *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Tłum. H. Kęszycka. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Frank Arthur W. 2013. *The Wounded Storyteller: Body, Illness, Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Giddens Anthony. 2001. *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Tłum. A. Szulżycka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hrycak Jarosław. 2010. *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*. Tłum. A. Korzeniowska-Bihun, Anna Wylęgała. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Hyden Lars-Christer. 1997. *Illness and narrative*. “Sociology of Health & Illness” № 19 (1): 48–69.
- Iwan Franko – agent postępu Z Jarosławem Hrycakiem, ukraińskim historykiem, rozmawia Paweł Pieniążek, „Nowa Europa Wschodnia” 2011, nr 6, s.100-106.
- Kaczmarek Agnieszka. 2016. *Od milczenia do opowieści, Kulturowe dyskursy o umieraniu i śmierci*. Poznań: Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych.
- Majewska Joanna. 2017. *Między bluźnierstwem a pragnieniem sacrum. Modernistyczne litanie B rebours*. „Nauka” nr 3: 127–143.
- Okupnik Małgorzata. 2018. *W niewoli ciała. Doświadczenie utraty zdrowia i jego reprezentacje*. Kraków: Universitas.
- Porter Roy. 2003. *Szaleństwo. Rys historyczny*. Tłum. Jan Karłowski. Poznań: Dom Wydawniczy „Rebis”.
- Rytlewska Katarzyna. 2012. *Szpital psychiatryczny jako przestrzeń zbrodni: (Stanisław Lem – John Katzenbach – Karin Fossum) Wiek XIX*. „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza” nr 5 (47): 497–516.
- Sajewska Dorota. 2005. „Chore sztuki”. *Choroba/tożsamość/dramat*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Sontag Susan. 2016. *Choroba jako metafora, AIDS i jego metafory*. Tłum. J. Anders. Kraków: Karakter.
- Szubert Mateusz. 2011. *Dyskurs maladyczny – perspektywy badawcze*. W: *Fragmenty dyskursu maladycznego*. Red. M. Ganczar, I. Gielata, M. Ładoń. Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki: 17–36.
- Galik Volodimir. 2011. *Horvats'ke mîsto-Kurortlipik u žittî ta spadšini ĭvana Franka*. „ĭstorična panorama” № 13: 32–48 [Галик Володимир. 2011. Хорватське місто-курорт Липик у житті та спадщині Івана Франка. „Історична панорама” № 13: 32–48].
- Gundorova Tamara. 2006. *Franko ne kamenâr*. Kiïv: Kritika [Гундорова Тамара. 2006. Франко не каменярь. Київ: Критика].
- Mel'nik Âroslava. 1998. *1908 рік v žittî ĭvana Franka*. „Paradigma” № 1: 158–177 [Мельник Ярослав. 1998. 1908 рік в житті Івана Франка. „Парадигма” № 1: 158–177].
- Mel'nik Âroslava. 2016. *Ĭ ostannâ čast' dorogi. ĭvan Franko v 1908-1909 rokah*. Drogobič: Kolo [Мельник Ярослава. 2016. І остання часть дороги. Іван Франко в 1908–1909 роках. Дрогобич: Коло].
- Pustovit Valeriâ. 2016. *Rol' likarâ v pis'mennic'kij dolî*. „Naukovij visnik MNU imeni V. O. Suhomlins'kogo. Filologičgi nauki (literaturoznavstvo)” № 2 (18): 192–197

- [Пустовіт Валерія. 2016. *Роль лікаря в письменницькій долі*. „Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)” № 2 (18): 192–197].
- Tiholoz Bogdan. 2016. *İstoriâ hvorobi geniâ, abo vid čogo pomer İvan Franko?*. W: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-hvoroby-heniya-abo-vid-choho-pomer-ivan-franko/> [Тихолоз Богдан. 2016. *Історія хвороби генія, або від чого помер Іван Франко?*] [Dostęp: 28.12.2023].
- Tiholoz Bogdan. 2011. *Taémnicâ Frankovoï veliči (Sekreti univěrsalizmu)*. „Divoslovo” № 10: 44–48 [Тихолоз Богдан. 2011. *Таємниця Франкової величі (Секрети універсалізму)*. „Дивослово” № 10: 44–48].
- Turgan Ol'ga. 2016. *Medična problematika u tvorčosti Ĭ.Â. Franka*. „Naukovij visnik Užgorods'kogo univěrsitetu” № 2 (36): 17–22 [Турган Ольга. 2016. *Медична проблематика у творчості І.Я. Франка*. „Науковий вісник Ужгородського університету” № 2 (36): 17–22].
- Franko İvan. 1998. *İstoriâ moēi hvorobi, Listi z 1908 roku*. Upor. Â. Mel'nik. „Paradigma” № 1: 178–192 [Франко Іван. 1998. *Історія моєї хвороби, Листи з 1908 року*. Упор. Я. Мельник. „Парадигма” № 1: 178–192].

AUTOPATOLOGRAFIA IWANA FRANKI ІСТОРІЯ МОЄЇ ХВОРОБИ

Streszczenie: W artykule analizuję autobiograficzny tekst Iwana Franki *Історія моєї хвороби*, którego rękopis pochodzi z 1908 roku i znajduje się w archiwum Instytutu Literatury im. Tarasa Szewczenki Państwowej Akademii Nauk Ukrainy. Po raz pierwszy opublikowała go Jarosława Melnyk w 1998 roku na łamach czasopisma „Парадигма”. W niniejszym artykule będę się odwoływała do trzech z wielu listów Iwana Franki, opublikowanych razem z tekstem rękopisu przez Jarosławę Melnyk. Celem artykułu jest analiza najważniejszych wątków autopatografii Iwana Franki, do których zaliczam: cierpienie fizyczne i psychiczne, poczucie bezradności i utraty kontroli nad życiem a także próby odbudowania tożsamości za pośrednictwem pracy intelektualnej.

Słowa kluczowe: autopatografia, cierpienie fizyczne i psychiczne, Iwan Franko, rękopis

АВТОПАТОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА ІСТОРІЯ МОЄЇ ХВОРОБИ

Анотація: У статті аналізую автобіографічний текст Івана Франка *Історія моєї хвороби*, рукопис якого датується 1908 роком і знаходиться в архіві Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. Вперше текст опублікувала Ярослава Мельник у 1998 році, в журналі “Парадигма”. У своїй статті я звернуся до трьох із багатьох листів Івана Франка, опублікованих разом із рукописним текстом Ярославою Мельник. Метою статті є аналіз найважливіших проблем автопатографії Івана Франка, до яких, на мою думку, належать: фізичні та душевні страждання, відчуття безпорадності та втрати контролю над життям, а також спроби відбудувати ідентичність шляхом інтелектуальної праці.

Ключові слова: аутопатографія, фізичні та душевні страждання, Іван Франко, рукопис

How to cite this article:

Zambrzycka Marta. 2024. „Autopatografia Iwana Franki Історія моєї хвороби”. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych* Vol. 6, No. 19. <https://doi.org/10.31743/tpuzk.17406>